

Posudek na disertační práci

„Mezi svobodou a autoritou. Propagace antikoncepce v Československu od počátku do 60. let 20. století“ autorky Veroniky Lacinové Najmanové

V předložené disertační práci lze pozitivně hodnotit několik aspektů. Předně je to samotný výběr tématu a jeho časový záběr pokrývající větší část 20. století, který umožňuje důležité propojení meziválečné a poválečné situace. Autorčina deklarovaná snaha situovat výzkum ve feministických a genderových přístupech má potenciál obohatit výzkumné otázky i způsob jejich zodpovězení. Významným přínosem je také její úsilí o nalezení pramenů zviditelňujících dosud opomíjené historické aktérky a aktéry, což je přímým důsledkem vědomé volby feministického stanoviska při výzkumu. Mezi nejvýznamnější přínosy patří úspěšná identifikace dosud neanalyzovaných českých dat z období státního socialismu, zejména materiálů o lékaři Hnátkovi, který představoval významnou postavu československých antikoncepčních snah vedených z lékařských pozic.

Práce je strukturována do čtyř kapitol s řadou pod- a podpod-kapitol. Kapitoly 1 a 2 („Hnutí za cílenou regulaci počtů“; „Kontracepční hnutí v mezinárodním kontextu“) se do velké míry opírají o sekundární literaturu. Kapitoly 3 „Antikoncepce a ženské hnutí“ a 4 „Antikoncepce a lékaři“ jsou ukotveny ve vlastním výzkumu autorky.

Za nejzdařilejší považuji ty části, kde autorka aktivně sleduje živé debaty mezi sociálními aktéry a aktérkami, dobové kontroverze nebo transnacionální spolupráce. Takovými momenty jsou například doklady otevřeného přístupu k antikoncepci, jak jej prezentovala Milada Horáková, nebo doklady velmi odmítavého názoru jiné ikony českého meziválečného ženského hnutí Františky Plamínkové. Podobně fascinující je negativní dojem aktivistky Julky Chlapcové-Gjorgjevič ze setkání Světové ligy pro sexuální reformu v roce 1932 v Brně a její odmítání přístupu polského delegáta Rubinrauta, který byl zásadní postavou propagace antikoncepce v Polsku. Nesmírně cenné jsou detaily o postoji Luisy Landové Štychové k mateřství, potratu a ženské svobodě. V úvodu autorka zmiňuje, že nedávná biografie Landové Štychové z pera Stanislava Holubce opomíjí originalitu názorů této české levicové aktivistky. Zajímalo by mě, v čem podle autorky tato originalita spočívá. Bylo by podnětné přechít si o tom, co přesně tato žena psala a dělala jinak než jak to dělaly její souputnice buď v levicových skupinách za našimi hranicemi nebo konzervativněji orientované propagátorky antikoncepce u nás. S velkým zájmem jsem četla i pasáže o spolupráci Karly Popprové s americkou aktivistkou Margaret Sanger. Nadchl mě popis sporu mezi lékařem Františkem Pachnerem a lékařskou asistentkou Boženou Slámovou o účinnosti Knaus Oginovy metody. Spor to byl o to zajímavější, že tu proti sobě nestál jen lékař a níže kvalifikovaná žena, ale že – jak autorka uvádí –, na straně Slámové stál i jiný vlivný lékař, totiž gynekolog Jiří Trapl. Podobně podnětné je pozorování, že první české lékařky Anna Bayerová a Anna Honzáková zastávaly velmi konzervativní postoj k antikoncepci.

Disertace nabízí zajímavé vhledy, které by si zasloužily více pozornosti. Jedním z nich je popsání debata čtenářek Ženských novin z roku 1921. Autorka zmiňuje, že redakce si vyžádala reakce žen na poslanceký návrh zákona o dekriminálnízaci potratů, ale jejich hlasy už disertace nezachycuje. Mezinárodní aktivity čelných představitelky a představitelů našeho antikoncepčního hnutí by rovněž stály za větší badatelskou pozornost. Například návštěvu Betty Karpíškové v Londýně, „nadanárodní spolupráci“ lékařky Ludmily Dewetterové či Hnátkovu spolupráci s Margaret Sanger či IPPF by bylo dobře blíže prozkoumat a situovat tak československé antikoncepční hnutí do transnacionálního kontextu.

Kdyby kolem těchto momentů byla práce postavena, posílilo by to významně kvalitu a argumentační váhu celé disertace.

Disertaci oslabují některé systematické problémy:

- 1) Strukturování celé dizertace. Namísto plynulého narativu, který by autorce umožnil zevrubně analyzovat podobu debat o antikoncepci v Československu z perspektivy v té době aktivních sociálních aktérů, je disertace roztržštěná mezi celou řadu podkapitolek, které znesnadňují čtenářce sledovat vývoj debat i autorčin argument. Výsledkem je, že se text neustále vrací či spíše skáče v chronologii a není možné sledovat, jak spolu aktéři a aktérky v té které době interagovali, co kdo a jak argumentoval, či argumenty převážily a naopak jaké se časem ztratily. Sociální realita se do podkapitolek s názvy jako „3.3.2 Eugenika“ čítající několik málo stránek vměstnat nedá. Navíc se např. v této podkapitolce objevují i témata sobectví manželů, kteří se brání početí, společenské valorizace otcovství, hospodářských důvodů omezování počtu dětí atd., které s eugenikou nesouvisí.

Ta nejcennější zjištění, jako například archivní nálezy o aktivitách doktora Hnátka a jeho mezinárodním angažmá, jeho interakce s kolegy a kolegyněmi u nás i v zahraničí, jeho meziválečné postoje v kontextu názorů jeho kolegů lékařů a dobových ženských aktivistek, to vše nám zůstává zamlženo, protože je umístěno na různých místech textu a autorka nestaví tyto informace do dialogu. Totéž se týká Betty Karpíškové, kterou autorka označuje za stěžejní osobu ženských reprodukčních práv v meziválečném období. Proč se k ní dostáváme detailně až na straně 130?

Ačkoli si autorka na začátku klade výzkumné otázky – např. jak se vyvíjel zájem aktérek/ů z ženského hnutí a z lékařského prostředí o otázku regulace početí; Jaký byl jejich vzájemný vztah; Jak se shodovaly nebo naopak odlišovaly jejich motivace pro propagaci antikoncepce – při čtení práce jsou odpovědi nejasné. Diskuze, kterou autorka prezentuje v Závěru, jen do malé míry napravuje nejasnosti, která člověka provází při čtení většiny práce.

- 2) Roztržštěnost a deskriptivnost umocňuje i zvolený jazyk. Autorka referuje o tom, co jaký článek říká a kdy článek vyšel, namísto toho, aby vyložila argumenty aktérů a jejich interakce v sítích expertních, politických, sociálních a dalších. Práce se tak čte spíše jako soupiska obsahu různých časopisů, ať už lékařských či aktivistických, než jako dialog, spory a proměňující se přístupy k antikoncepci v jejich zdravotních, emancipačních a politických kontextech.

Bylo by ještě lepší, kdyby práce neobsahovala velice časté používání trpného rodu a formulace jako „jak bude dále nastíněno“ či „jak bylo dříve uvedeno“ apod., které oslabují agency samotné autorky, která je samozřejmě tou, jež činila volby o tom, co na jakém místě do práce napíše.

Umístování řady důležitých informací do poznámky pod čarou dále tříští text. Například proč je zásadní informace o prvním návrhu na úpravu potratové legislativy, jenž vzešel z aktivity Luisy Landové Štychové, popsán v obsáhlé poznámce pod čarou (na s. 83, ppč. 321)? Přitom tato informace je nesmírně důležitá a navíc by umožnila autorce dialog s nedávnou českou historiografickou produkcí. Takový dialog by byl nesmírně obohacující a je škoda, že autorka často v jakémsi sebe podceňujícím manévru schová to nejzajímavější do poznámky a uzavře si prostor k předstření vlastních originálních myšlenek.

Další takovou pasáží je Masarykův postoj k antikoncepci (na s. 79), kde se v poznámce objeví argumenty Betty Karpíškové (Karpíšková je v poznámkách citována opakovaně,

i na s. 130). Proč toto není v textu? Jak si názory Karpíškové stály vůči názorům Masaryka? Byli ti dva v přímém dialogu? Jak probíhal dialog (a kritika) prvorepublikových postojů k antikoncepci napříč politickým spektrem? Když se na s. 94 dočteme o Plamínkové, autorka její přístup charakterizuje jako „Masarykem inspirovan[ý] ideál manželství“, ale ani tady není jasné, jestli se jednalo o dialog či spolupráci mezi těmito historickými aktéry. Jelikož sexuální abstinence byla Masarykovým doporučením, jak regulovat početí, nabízí se i otázka, jestli a jak na něj reagovali lékaři, kteří se v Československu intenzivně věnovali otázce sexu a pracovali pod hlavičkou Sexuologického ústavu (založen 1921) nebo organizovali poslední setkání Světové ligy pro sexuální reformu, která se konala v roce 1932 v Brně (o této instituci, stejně tak jako o tomto zásadním kongresu se navíc dozvídáme až velmi pozdě v textu).

- 3) Slabé ukotvení československé zkušenosti v kontextu střední Evropy. Je dobře, že autorka cituje práce zejména polských historiček, které se tématu antikoncepce a potratu nejen v polském, ale i v mezinárodním kontextu a komparativní perspektivě dlouhodobě věnují. Je ovšem škoda, že autorka zahrnula jen rané práce historiček, jako je například Agata Ignaciuk nebo Sylwia Kuźma-Markowska. Typicky končí s citováním jejich prací vydaných do roku 2019/2020; tedy posledních 5 let, kdy tyto a další autorky (Natalia Jarska, Agnieszka Kościańska) mohutně publikují, zůstala v této dizertaci bez reflexe. To je škoda, protože reflektování právě těchto prací by prohloubilo transnacionální komparativní kontext a umožnilo autorce nalézat shody a rozdíly československého vývoje v porovnání s vývojem u našich severních sousedů. Tyto práce by jí pomohly jasně identifikovat zásadní odlišnosti a nezdůrazňovat pouze podobnost (např. s. 25, ppč. 74) či se vyhnout nepřesné informaci o státem organizované propagaci antikoncepce v Polsku (s. 41). Kontext dalších sousedních zemí autorka opomíjí, byť i zde existuje bohatá literatura (Eszter Varsa, Andrea Pető, Judit Sándor, Donna Drucker ad.). Podobně o eugenicě ve východní Evropě bylo napsáno mnoho prací v angličtině; disertace vůbec nezmiňuje zásadní práce na téma z pera Mariuse Turdy a dalších. Slabé ukotvení v historiografii poválečné střední Evropy způsobuje, že autorka představuje antikoncepci a ženskou emancipaci primárně v kontextu západní druhé vlny feminismu, jež implicitně postuluje jako normu (např. s. 48).

Rovněž sekundární literatura o antikoncepci v anglo-americkém prostředí psaná feministickými historičkami by si zasloužila novější zdroje než jakými jsou v dizertaci opakovaně citované práce Hery Cook (2004), Atiny Grossmann (1995) či Lindy Gordon (1976). Celkově autorka projevuje malou obeznamenost s literaturou publikovanou anglicky a téměř se s ní nepouští do dialogu, což je u disertace výrazná slabina.

- 4) Metodologické a konceptuální ukotvení. Ačkoli si uvědomují rozdílnost mezi disciplínami, například v Česku mezi sociologií a historiografií, mám za to, že nedostatečné ukotvení v explicitní metodologii oslabuje argumentační sílu v textu. U historiografie psané anglicky je standardní na začátku výzkumu identifikovat metody, jakými výzkumník či výzkumnice postupovali, a jasně uvést, jaké koncepty používají k analýze. Takovýto přístup v předložené dizertaci není dostatečně patrný. Autorka identifikuje svobodu a autoritu jako koncepty, které se odkazují ke dvěma okruhům aktérů a s nimi spojeným diskurzům, tedy k feministkám na jedné a lékařům na druhé straně (s. 14). Takovéto rozlišení považuji za velice hrubý rastr, který namísto toho, aby otevíral možnosti interpretace, tak předem vymezuje binární chápání lékařů jako autoritativních a aktivistek jako svobodných. Autorka se odvolává na koncept

genderu od Joan Wallach Scott a analýzu moci Michela Foucaulta. V disertaci se dál než v úvodu tyto autoři a jejich koncepty nevyskytují a není jasné, jestli a jak s nimi autorka pracovala. Práce tak často reprodukuje navykly obrázek o československých a) poválečných dějinách, kde autority „shora“ diktovaly, vyvlastňovaly a disciplinovaly, a „zdola“ nepřicházela žádná odpověď, protože feministické hnutí bylo potlačeno; b) první republiky, kde autority a rozložení moci nejsou zpochybňovány a podrobovány analýze.

Kdyby autorka operacionalizovala koncepty svobody a autority a v každém kontextu pečlivě analyzovala, jak se projevovaly, jak argumenty akterek a akterů situovaly a mobilizovaly ten který koncept a jak jej komunikovaly různým publikům, případně jak titíž lidé udržovali či proměňovali svoje argumenty během času, byla by práce plastičtější a přesvědčivější. K tomu by autorka navíc potřebovala restructurovat celou práci tak, aby dobový kontext a jeho akterstvo bylo vždy jasně patrné a pohromadě: lékaři/ky, aktivistky, státní politiky, ženy ad.

Schematické užívání konceptů vede ke schematicnostem ve výkladu. Například proti sebe staví disciplinující lékaře a ženská těla. Argumentuje třeba na straně 258, že lékaři převzali plnou kontrolu nad antikoncepcí výrobou perorálních gestagenů. Jak ale jinak než prostřednictvím medicíny a biologických věd by bylo možné takové látky vyvinout? A jak osvobozující by bylo nové chemické komponenty s potenciálně velkým dopadem na lidské zdraví volně vpustit do společnosti, bez jakékoliv lékařského dohledu? Proč autorka nevykládá takový vývoj jako posilování ženské agency, jako rozšiřování antikoncepčních možností, které ženy mohou užívat, při snaze zachovat jejich zdraví a tělesnou integritu? Symptomatické je autorčino podivování, když píše, že „lékařská věda dosud nenašla metodu vhodnou pro všechny ženy a že i při předepisování těliska bude nutné zohlednit případné kontraindikace a poněkud překvapivě [lékař Šrámek] také zdůrazňoval i možné nežádoucí účinky“ (s. 184). Jenom v černobílém světě lékaři uplatňují svou autoritu zásadně vždy proti ženám. Ovšem zároveň je nerealistické očekávat u lékařů/ek určitý typ slovníku a vytýkat jim, že „pro řadu z nich byla antikoncepce nejméně do poloviny 20. století spíše nutným zlem než vynálezem, který učiní svět lepším, a který je proto nutné podpořit“ (s. 224). Proč není možné interpretovat jako osvobozující snahy lékařů o zachování zdraví žen a doporučovat antikoncepci, o které medicínské argumenty ukazují, že je pro zdraví žen (té které ženy) nejlepší? Paušalizující pasáže o „dohledu lékařů“ a snaze „udržet si vliv nad oblastí reprodukce“ se objevují i jinde (např. s. 258).

- 5) Dosud jsem kritizovala některé volby, které autorka učinila. Na závěr výčtu si dovolím vytknout i jednu volbu, kterou neučinila, a tou je zapojení sociodemografických dat do výkladu. Tato data jsou snadno dostupná pro celou republiku prostřednictvím Českého statistického úřadu a umožnila by autorce vidět alespoň v základních obrysech křivky porodnosti a potratovosti a také údaje o plodnosti, které by mohla usouvztažnit s debatami, které se u nás vedly. Tento kontext palčivě chybí zejména v pasáži o antikoncepci po roce 1947 (přibližně strany 182-188).

Některé autorkou předkládané interpretace je možno zpochybnit. Například tvrdí že: „Některé typy antikoncepce, jež následně sloužily k zabránění početí, byly nejprve využívány k jiným účelům a jejich doporučování ze strany lékařů tak před nástupem 20. století nelze vnímat jako podporu kontroly početí, šlo výhradně o užití konkrétních metod pro terapeutické či

profylaktické účely.“ (s. 43) V tomto případě se jako plausibilní jeví vysvětlení, že antikoncepční charakter byl znám, nicméně o něm lékaři otevřeně nemluvili, jelikož byla antikoncepce stigmatizována a v některých zemích dokonce nelegální. Když autorka tvrdí, že „to, že k rozvoji kontracepčního hnutí došlo ve 20. a 30. letech, kdy zároveň dochází k první sexuální revoluci, jistě není náhodné“ (s. 52), tak se zdá, že zaměňuje příčinu a důsledek. Na s. 202, kde autorka popisuje motivaci k propagaci antikoncepce vedené lékařem Traplem, píše, že „se jednalo o velmi umírněnou formu její podpory“ (ve srovnání s čím?) a zmiňuje „paternalistický přístup lékařů, projevující se ve zdůrazňování autority lékaře a ve snižování schopnosti laiků rozhodovat o volbě antikoncepce sami. Podpora antikoncepce zde tak vycházela především z pragmatického přístupu lékařů, nikoliv primárně z jejich přesvědčení o významu antikoncepce pro lepší sexuální život či reprodukční svobodu žen.“ Přitom v pozn. 881 na téže straně odkazuje k Traplovi článku z roku 1928 a píše, že v případě nejčastěji užívané metody přerušované soulože „u ženy zmiňuje jako problém také pohlavní neukojenost“. Z toho by se zdálo, že ženino sexuální neuspokojení měl lékař jednoznačně na mysli. Není mi jasné, jak „představa o ženině zásadní roli v procesu regulace početí“ ladí s představou „o ženské sexuální pasivitě a s ní spojené větší odpovědnosti v intimní oblasti“ (obojí s. 261). Znamená to, že odpovědnost je charakterizována pasivitou? Tuto podkapitolu autorka uzavírá větou o „naivních, či hůře, nezodpovědných dívkách, které díky nezájmu o antikoncepci nebo kvůli její neznalosti přistupují k interrupční komisi, [což] odhaluje také trvající paternalistický přístup lékařů a přetrvávající snahu chování žen kontrolovat a ženy vychovávat“ (s. 264). Přitom daná podkapitola je plná příkladů nezodpovědných mužů a zodpovědných žen. Proč tedy autorka uzavírá stereotypem o obviňování žen, jehož doklady v textu nejsou patrné? V Závěru autorka píše, že „je nepochybné, že lékaři byli v socialistickém Československu do značné míry součástí oficiální propopulační politiky“ (s. 275). Má tím na mysli všechny lékaře? Jaké doklady máme o běžné praxi v gynekologických ordinacích?

V disertaci se objevují tvrzení, která považuji za nepřesná. Například tvrzení, že průlom v antikoncepci nastal „až v souvislosti s objevem takzvané pilulky, k němuž došlo na konci 60. let 20. století“ (s. 11), se zdá nepodložené, jelikož hormonální antikoncepce byla objevena již v roce 1960. Autorka postuluje, že „nemoc se stala synonymem pro všechno, co je nepřirozené“ (s. 16). Nemá na mysli spíše nežádoucí? Jak rozumět informaci, že „během 19. a 20. století vzniklo jen málo zcela nových typů antikoncepce“ (s. 42) – hormonální a nitroděložní antikoncepce jsou „málo“? Když se na straně 75 píše, že „po 2. světové válce motiv ženy vystřídal v jádru argumentace motiv rodiny a dítěte, jehož blaho bylo tím, oč má kontrola početí usilovat“, o kterém geografickém a socio-politickém prostoru mluvíme? Na straně 114 se dočítáme, že „v průběhu první poloviny 20. století byl postupně opuštěn názor, že ve věci sexuality je lepší udržovat v dětech nevědomost a téma se stávalo stále více otevřeným“ – kým a kde? Na s. 196 autorka uvádí, že interrupční „zákon stanovil kromě zdravotních důvodů také takzvané další zvláštního zřetele hodné důvody. Mezi ně patřil například věk ženy nad 40 let, alespoň 3 děti, obtížná situace neprovdané těhotné ženy rozvrat rodiny nebo ohrožení životní úrovně“. Specifika nebyla dána zákonem, ale vyhláškami, a věk ženy a počet žijících dětí byly upřesněny až na začátku 60. let.

Předložená disertační práce představuje ambiciózní pokus o komplexní zpracování významného tématu československých dějin 20. století. Autorka prokázala schopnost identifikovat a analyzovat cenné historické prameny, zejména v oblasti dosud nezpracovaných materiálů z období státního socialismu. Její snaha o feministickou perspektivu a zachycení hlasů dosud opomíjených aktérů je chvályhodná. Nicméně práce trpí několika závažnými nedostatky – problematickou strukturou, která fragmentuje historický narativ, převážně

deskriptivním přístupem na úkor analytického, nedostatečným zasazením do středoevropského kontextu a slabým metodologickým ukotvením. Zejména schematické užívání konceptů svobody a autority často vedlo k zjednodušujícím interpretacím komplexních historických procesů.

Přes tyto výhrady práce přináší řadu cenných poznatků a vytváří základ pro další výzkum této problematiky. Pro případnou publikaci by však bylo nutné text zásadně přepracovat s důrazem na koherentní narativ, hlubší analytický přístup a důslednější zasazení do mezinárodního historiografického kontextu.

Práci doporučuji k obhajobě.

Doc. Kateřina Lišková, Ph.D.

V Praze 27. listopadu 2024